

Jan Richter

Náhrobky mučedníků na židovském hřbitově v Mikulově

5. června 1625 přijel císař Ferdinand II. s manželkou a velkým průvodem do Mikulova navštívit kardinála Dietrichsteina a tři týdny se zde zaobíral státnickými záležitostmi. Když průvod projížděl kolem Velké synagogy na zámek, byl jeden z dvořanů zasažen kamenem ze střechy tak prudce, že na místě zemřel. Císař usoudil, že šlo o nezdařený atentát a pohrozil židovské obci, že nepřihlásí-li se do tří dnů viník, vyžene všechny Židy z Mikulova. Viník se neobjevil, a tak se za svou obec obětoval tehdejší rabín Eljakum. Byl za zločin potrestán vypíchnutím pravého oka, jež bylo uzamknuto do schránky a zavěšeno na věčné časy nad vchod do Nové synagogy v Templové uličce č. 4. Jiná verze pověsti zasazuje příběh do pozdního jara roku 1628 a vypráví, že byl rabín Eljakum stat a že se jeho hlava skutálela až před dveře do Dolní synagogy. Hrob mučedníka Eljakuma je na zdejším židovském hřbitově dodnes k vidění.

... píše v roce 1929 Bruno Mauritz Trapp v článku Dějiny Židů v Mikulově, který vyšel ve slavném sborníku Židé a židovské obce Moravy v minulosti a v přítomnosti.¹ Touto hojně literárně zpracovávanou událostí se tak na dlouhý seznam židovských svatých – mučedníků – zařadil i příslušník staroslavné obce mikulovské.

Fenomén židovského mučednictví, tedy utrpení a často i obětování vlastního života kvůli víře, se v Evropě objevil především v době křížových výprav a jeho posledním vzrůstem byla ve čtyřicátých letech 20. století strašlivá šoa. Mučednictví se však v judaismu objevilo velmi záhy. První a druhá kniha Makabejským, byť nejsou součástí Tanachu, hebrejské bible, popisují mnohé případy mučednické smrti, kterou podstoupili různí Židé v Palestině za vlády helenizované syrské dynastie Seleukovců v posledních dvou stoletích před přelomem letopočtu. Není bez zajímavosti, že se tak dělo ještě před popravou prvního křesťanského mučedníka sv. Štěpána, ukamenovaného v Jeruzalémě někdy v roce 34 nebo 35 o. l.

Jinými významnými židovskými trpiteli, tentokrát z doby po zničení druhého chrámu, bylo tzv. Deset mučedníků. Tito muži po porážce povstání Bar Kochby v roce 135 o. l. porušili zákaz římského císaře Hadriána a vyučovali své žáky Tóře. Byli proto zatčeni a různými drastickými způsoby popraveni. Celá událost byla židovskou tradicí detailně zaznamenána a stala se základem pozdější hagiografie.² Je příznačné, že utrpení Deseti mučedníků se v rané středověké tradici stalo mimo jiné i předmětem barvitých ličení, která jsou s původním talmudickým svědectvím o jejich utrpení ve faktickém rozporu.

Raný středověk byl vůbec dobou, dá-li se tak říci, rozkvětu židovské hagiografie. Přelomovým bodem v křesťansko-židovských vztazích byly totiž křížové výpravy, které zahájily dlouhou dobu pronásledování Židů v křesťanské Evropě. V rámci příprav i samotných výprav docházelo zejména v porýnských a středoevropských městech k masakrům obyvatelstva židovských obcí – tak např. v roce 1096 bylo v Métách, Špýru a Wormsu rytíři chystajícími se na znovudobytí Svaté země zavražděno na 800 Židů a ve stejném roce došlo ze stejné příčiny k pogromu i v Praze. Jisté tedy není náhodné, že se první soupis židovských mučedníků, tzv. memorbuch neboli pamětní soupis, vztahuje k této události.

První takové soupisy vznikaly pravděpodobně již v 11. století právě v důsledku masakrů židovských obcí ve střední Evropě, avšak prvním dochovaným memorbuchem je pamětní kniha židovské obce v Norimberku z roku 1296, která ovšem obsahuje i zápisy vztahující se ke starším událostem. Tato pamětní kniha se stala vzorem pro celou řadu podobných soupisů, jež se začaly objevovat v celé německy mluvící oblasti a které zachycovaly podobné smutné události v širším kontextu střední Evropy. V té době se také pravděpodobně začali učedníci označovat slovem קרית, kadoš, tj. svatý.

V českých zemích se zvyk vedení memorbuchů, které zachycovaly i úmrtí významných členů obce a další důležité události, uchýtil později než třeba ve Vídni (vídeňská pamětní kniha, založená v roce 1632, byla po vyhnání židů z Vídně v roce 1671 přenesena do Fürthu).³ Na Moravě tak byla pamětní kniha založena např. roku 1709 v Ivanovicích na Hané (jejím autorem byl shodou okolností písař „Jukutiel zvaný Salman, syn učeného Aschera z Mikulova“)⁴ nebo v roce 1732 v Třebíči. Od 16. století byly totiž tyto spisy v souladu s dobovým územ zakládány v mnoha obcích ve střední a východní Evropě, což ovšem neznamená, že by případů útisku i vraždění Židů ubývalo – v roce 1529 bylo například v tehdy uherském Pezinku upáleno třicet Židů obviněných z rituální vraždy.⁵ Stejně tak skutečnost, že daná obec takovou knihu nevedla, neznamenalo, že by v ní nikdy k žádným událostem takového druhu nedošlo.

Největší memorbuchy, např. norimberský nebo wormský, zaznamenávaly též události v jiných – často i vzdálených – židovských obcích v regionu. Norimberský memorbuch tak například zachycuje i pražský pogrom z roku 1096 z doby první křížové výpravy;⁶ mětský pamětní soupis zase uvádí vyhnání židů z moravských královských měst v roce 1454.⁷ Většina obcí však memorbuch nevedla a o utrpení židovských obyvatel se tak dovídáme z jiných pramenů.

Jedním ze zajímavých případů mučednictví na jižní Moravě je třeba případ Meira Kadosche ben Jechiela Brody.⁸ Tento moravský talmudista se narodil v roce 1593 v Uherském Brodu. Ve svém spise *Megillat Rav Meir*, vydaném v Krakově roku 1632, popisuje, jak se v roce 1608, tedy ve svých patnácti letech, vydal s dalšími osmi studenty studovat do Polska. V Hrušovanech však byl Meir Broda „místním vojvodou“ zajat, patnáct týdnů držen ve vězení a mučením přesvědčován k přijetí křesťanské víry. Meir ovšem zůstal pevný, a když za něj nakonec Židé z Krakova zaplatili výkupné, dostal se přece jen do krakovské ješivy Mojžiše Meiselse.

Další zdejší případ mučednictví známe, byť pouze heslovitě, z Břeclavi. Podle nedochovaných breclavských memorbuchů zemřel někdy na počátku 18. století jako mučedník místní rabín Efraim Katz.¹⁰ Vraťme se však k Mikulovu. Zdejší pamětní kniha Pohřebního bratrstva, založeného v roce 1653, se bohužel nedochovala. Dr. David Feuchtwang, mikulovský rodák a v letech 1892–1903 zdejší rabín, napsal před svým odchodem do Vídně, kde byl až do své smrti v roce 1936 vrchním rabinem, studii, v níž přepsal nápisy několika náhrobků mučedníků pohřbených na mikulovském hřbitově a opsal do ní i fragment mikulovského memorbuchu.¹¹

O prvním z těchto mučedníků, chronologicky vzato, nevíme téměř nic. Podle Feuchtwangem zapsaného nápisu na jeho náhrobním kameni – jež se dosud nepodařilo nalézt – se jmenoval Mordechaj ben Abraham Josef ha-Levi, byl to zbožný muž a *rav poelim* – pán skutků, čili někdo, kdo v životě hodně dokázal. Zemřel 1. sivanu 413 podle malého počtu, tedy 17. května 1653. Feuchtwang našel dokonce i náhrobní kámen jeho dcery Hanele: „V mocné kamenné terase, na kterou byla nasypána vrstva zeminy pro nové hroby, našel

Abbildung 1.

Titulní list trebičského memorbuchu z roku 1732. (Uvedeno v *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik*)

jsem vlevo při bočním vstupu na Boží pole na jednom ve stěně zazděném mramorovém kusu těžce čitelný epitaf.¹² Hanele, dcera svatého pana Mordechaje, svého otce přežila o plných 58 let – zemřela 12. ševatu 471 p. m. p., tedy 1. února 1711.

Dalším mučedníkem, jehož hrob Feuchtwang objevil, byl muž jménem Salomon Samson. Jeho pomník však podle rabína neuvádí datum úmrtí ani pohřbu, což vede Feuchtwanga k povzdechu, že „osud tohoto muže, jenž je v Mikulově odnepaměti považován za prominentního mučedníka-svatého a jehož příběh koluje v nerozličenějších verzích, je zcela neznámý“. Zde můžeme doplnit, že Salomon Simson žil v Mikulově v roce 1657, kdy jej zachytil urbář jako plátce daně z jednoho domu.¹³ Zároveň ovšem můžeme litovat, že se s námi rabín Feuchtwang nepodělil o jeho příběh.

To naštěstí neplatí o mučedníku Eljakumovi, o němž vypráví pověst zmíněná v úvodu. Feuchtwangem zachycená verze pověsti se ovšem od varianty Trappovy poněkud liší:

Císař Ferdinand II. přijel v březnu nebo dubnu 1629 s velkým průvodem do Mikulova, kde tehdy kvetla slavná obec. V jejím čele stál rabín Petachja ben Josef (zemř. 1637), někdejší rabín wormský a frankfurtský.¹⁴ (...)

Císař byl slavnostně přivítán. Při průjezdu městem se jedna část císařského průvodu dostala i do Židovské ulice. Vtom neznámo odkud přiletěl kámen a smrtelně zasažil jednoho z důležitých členů průvodu. Všech se zmocnilo hrozné rozčilení, zejména Židů. Neštěstí bylo zde. Kámen spadl odněkud ze střechy a vinu na této nešťastné záležitosti nikdo nenesl. Po několika hodinách bylo veřejně oznámeno, že mikulovské židovstvo bude vyhnáno, nebude-li pachatel do čtyřadvaceti hodin vypátrán a předán soudu. Jeden mladý, ušlechtilý a zbožný muž, jenž si před nedávnem domů přivedl mladou ženu, se poddal hroznému osudu zemřít mučednickou smrtí. Přihlásil se – jak neuvěřitelný to byl skutek – jako vrah, kterým nebyl. (...)

V čase, kdy se nabízí pesachová oběť, padla Eljakumova hlava pod krutým mečem katovým. Podle pověsti byl stát před Horní synagogou, přímo naproti Kopečku (uličky), na jehož úpatí stojí Dolní synagoga. Elajkumova hlava se skutálela z Kopečku a zůstala ležet před dveřmi do Dolní synagogy. Jedno mučednickovo oko bylo uzamčeno do schránky a do dnešního dne visí na železné tyči nad vstupní branou; druhé oko bylo stejným způsobem pověšeno nad dveřmi do dolní ženské modlitebny v Horní synagoze¹⁵ a je tam rovněž dodnes k vidění.

Verze se liší ve třech zásadních aspektech – Feuchtwang událost datuje rokem 1629 a na rozdíl od Trappa o Eljakumovi nehovoří jako o rabínovi, ale naopak jako o mladém muži, který se nedlouho před smrtí oženil. Neříká nic ani o mučednickově hrobě, o němž Trapp naopak píše, že na hřbitově dosud existuje. Pro úplnost je třeba zmínit ještě třetí verzi pověsti, zachycenou Václavem Richterem v knize Lidská réva.¹⁶ V této verzi, zasazené do roku 1625, vystupuje nevinný rabín Eljakum naopak jako velmi starý muž, jemuž bylo za stejný „zločin“ vydloubnuto pouze pravé oko. Starý rabín pak podle Richtera zanedlouho v bolestech zemřel.

Podívejme se nejprve na problém datace incidentu. Ferdinand II. sice v roce 1625 vedl v době od 5. do 20. června v Mikulově zasedání císařské dvorní rady a vydal zde několik listin,¹⁷ ale správné je bezesporu Feuchtwangovo vročení do jara 1629. Ve svém článku totiž uvádí hebrejský přepis fragmentu mikulovského memorbuchu, který se incidentu přímo týká:

Šestého dne po šábesu, o večeru před svátkem Pesach roku 389 podle malého počtu, když byl svatý pan Eljakum Hankes, budiž požehnána jeho památka, ve vězení, hodinu před tím, než soud vynesl rozsudek, který jej měl přivést pod ostrý meč za naše velké hříchy, přišli starší a představení naší svaté obce Mikulov, ať ji B-h zachová, do vězení, aby ho posílili. Také já, níže podepsaný, jsem tam přišel spolu s rebem Pesachem Samešem, gabajem Jonathanem Katzem, panem Aberlem Schönem a panem Wolfem Segalem. Zmíněný svatý Eljakum prosil tyto představené a starší

Detail vchodu do Dolní synagogy na fotografii z třicátých let 20. století. Patrná je schránka zavěšená na železném kruhu, do níž bylo podle pověsti uzavřeno oko mučedníka Eljakuma. (foto archiv Regionálního muzea v Mikulově)

obce a pronesl tato slova: protože má matka, paní Lea, se mi věnovala celý život, prosím vás, abyste jí nechali místo posledního odpočinku, až umře, blízko mého hrobu. Tak je úpěnlivě žádal a výše zmínění starší a představení dali slovo, že splní jeho přání a nechají jeho matce jménem Lea, až umře, místo u hrobu svatého. Aby bylo pravdě učiněno zadost, jsme toto sepsali a podepsali, aby to měla jako důkaz.

Sepsal Israel ben Eserl Chazan.

Známa fotografie Templové ulice, tzv. Berglu, z dvacátých let 20. století. Za horním vyústěním Berglu do Hlavní (dnes Husovy) ulice je vstup do Horní synagogy, před kterou měl být Eljakum popraven. Fotografie tak zachycuje údajnou dráhu useknuté hlavy mučedníka Eljakuma, která se skutálela až ke vstupu do Dolní synagogy.

Datum je tedy jasné – rozsudek nad Eljakumem byl vynesen „šestého dne po šábesu, o večeru před svátkem Pesach roku 389 podle malého počtu“, tedy 6. dubna 1629. Nyní ovšem vyvstává potíž s císařovým pobytům, s nímž všichni nešťastný mikulovský případ spojují. Císař Ferdinand totiž ve Vídni vydal listiny 20. února a 22. března¹⁸ a 25. března se dopisem daným ve Vídni obracel přímo na kardinála Dietrichsteina.¹⁹ 2. května navíc z Vídně adresoval do Prahy rabína Lipmannu Hellerovi (v letech 1624–1625 rabín v Mikulově, další dva roky ve Vídni a od roku 1627 vrchní rabín v Praze) „ostrou výtku“ ohledně sporů ve výběru válečné daně mezi českými Židy a 25. června jej nechal v poutech dopravit do Vídně.²⁰ Podle všeho tedy císař na jaře 1629 v Mikulově nebyl, což nepřímo potvrzuje i absence jakýchkoli zpráv o císařově pobytu ve městě v kardinálově archivu.

Prameny mlčí i o vlastním zločinu, soudu a popravě a lze se jen pokusit událost rekonstruovat výhradně na základě nepřímých stop. Hrdelní soud v Mikulově existoval už v 15. století.²¹ Židé si na základě privilegia Maximiliána Dietrichsteina z roku 1591, obnoveného a rozšířeného rok před Eljakumovou smrtí kardinálem, volili vlastního rychtáře, který soudil menší rozepře mezi obyvateli v židovské obci, v případě hrdelních zločinů však podléhal soudu vrchnostenskému. V roce 1629 byl tedy případ soudil nejspíše úředník vrchnostenské správy panství, pokud ne přímo kardinál.

Na povahu zločinu můžeme soudit i podle trestu – stětím bylo trestáno zabití bez loupěžného úmyslu.²² Více světla na Eljakumovo mučednictví vrhá Talmud. Podle tohoto souboru rabínských diskusí o náboženských, právních i morálních otázkách totiž platí zásada, že hrozí-li více Židům smrt, jestliže nevydají na smrt jednoho ze svého středu, mají mučednictví podstoupit všichni. Názory rabínských autorit se však liší, pokud jde o případ, kdy je vyžádaný Žid znám jménem – někteří tvrdí, že takto konkrétně označeného člověka vydat mohou, aby se zachránili ostatní, kdežto podle jiných názorů jej mohou vydat pouze v případě, že se provinil zločinem, jenž se trestá smrtí.²³

Náhrobek Jicchaka Izáka, syna mučedníka Eljakuma, na Vršku mučedníků.
(foto autor článku)

Společný náhrobek Jitl, mučedníkovy dcery (vlevo), a Eljakuma, jeho vnuka (vpravo).
(foto autor článku)

V době Eljakumova procesu nebyl v Mikulově přítomen zemský rabín jako nejvyšší soudní autorita (Lipmann Heller pobýval v Praze a nový rabín Petachja ben Josef z Wormsu byl jmenován až v roce 1631), avšak soudní dvůr pracoval – memorbuch mezi staršími a představenými obce zmiňuje i rabína Rameše, a lze tedy předpokládat, že na dodržování Tal-mudu přísně dbal.

Co se před Horní synagogou v Mikulově na přelomu března a dubna 1629 stalo, nevíme. Víme jen, že byl zatčen, odsouzen a popraven Žid Eljakum, s největší pravděpodobností za zločin neúmyslného zabití, a že obec rozsudek strpěla. Považovala jej však za nespravedlivý – o tom kromě označení Eljakuma za svatého svědčí i hebrejská zkratka **היה** na náhrobku Eljakumovy dcery Jitl. Představuje výraz ha-šem jinkom damo, tedy „nechť B-h pomstí jeho krev“.

Vzhledem k císařově pobytu ve Vídni v inkriminovanou dobu je nepravděpodobné, že by se Eljakum dopustil zločinu na členu jeho doprovodu. Pozdější lidová tradice snad spojila mučedníkovu popravu s císařovým pobyt v Mikulově před čtyřmi lety.

Záhadu Eljakumova trestu tak musíme nechat nedořešenu, zbývá ovšem ještě tajemství jeho hrobu.

Bruno Mauritz Trapp v roce 1929 píše, že hrob mučedníka Eljakuma existuje, ovšem rabín Feuchtwang, jenž se nápisy na náhrobcích na mikulovském hřbitově zabýval soustavněji,²⁴ naopak v roce 1903 tvrdí, že „žádná mohyla ani kámen neukazuje, kde je pohřben Eljakum a jeho matka Lea. Snad se ponořily do země tam, kde ještě dnes stojí pomníky jejich příbuzných (Hezki?). Tomuto místu se říká Kedoschim Platz [Vršek mučedníků].“²⁵

Dále Feuchtwang uvádí opisy tří náhrobků. Samostatně stojící kámen (viz foto vlevo nahoře) patří synu mučedníka Eljakuma Jicchakovi, který zemřel 3. února 1729 – bezmála sto let po popravě svého otce! Nápis na jeho náhrobku říká:

Zde uložili

muže přímého a čistého, jenž po všechny své dny
vedl svůj obchod čestně a nikdy v něm nebyla lstivost,
pana Jicchaka Izáka, syna pana Eljakuma svatého, jeho památka budiž pochválena.
Jeho duše odešla 4. dne po šábesu, na Novoluní prvního adaru 489 podle malého počtu.
Budiž jeho duše vevázána do svazku života.

Na druhém kameni (viz foto na předchozí straně vpravo) jsou nápisy dva. Ten levý patří paní Jitl, mučednickově dceři, a hlásá:

Její duše odešla o Šábesu
písně a pohřbili ji první den po sobotě 11. ševatu
460 podle malého počtu. Zde uložili
paní Jitl, dceru svatého
pana Eljakuma, jeho památka budiž pochválena
a necht' B-h pomstí jeho krev.
Budiž její duše vevázána do svazku života.

Paní Jitl zemřela o šabatu 30. ledna 1700 a byla pohřbena následujícího dne v neděli 31. ledna.

O nápisu umístěném vpravo ovšem Feuchtwang neříká nic. Není divu, nápis totiž zní:

Jeho duše odešla 2. sivanu
478 podle malého počtu.
Zde uložili vznešeného
pana Eljakuma, syna Jicchakova, známého jménem
Izák Šal, jeho památka budiž pochválena.
Budiž jeho duše vevázána do svazku života.

Eljakum, syn Jicchakův, sdílející stejný náhrobní kámen s dcerou mučedníka Eljakuma na Mučednickém vršku, zemřel 1. června 1718! Feuchtwang si zřejmě nedovedl vysvětlit, jak mohla jedna a táž osoba podstoupit v roce 1629 mučednickou smrt, a zároveň přitom zemřít o osmdesát devět let později.

Pro rozluštění zápletky je klíčové příjmení mučedníka Eljakuma. V hebrejském přepisu originálu, který Feuchtwang zařadil do své studie, je příjmení zapsáno jako ויקין. Feuchtwang se domníval, že ve špatně čitelném originálu by místo písmena ו (vav) mohlo být spíše ז (zajin), a příjmení tedy čel jako Heski (příčemž navíc opomíjel poslední písmeno ו (šin)). Byl-li ovšem originální zápis opravdu „na listě zachráněném před zkázou a požárem“, velmi poškozeném a málo čitelném, je možné, že nešlo ani o ו (vav) nebo ז (zajin), ale o souhlásku נ (nun). V tom případě bychom příjmení mohli číst jako Hankses. Mikulovský urbář z roku 1657 mezi obyvateli židovské čtvrti jistého Jicchaka Hanckese uvádí²⁶ Tím by mohl být Jicchak, syn mučedníka Eljakuma, který zemřel v roce 1729, jak víme z náhrobku z Vršku mučedníků. Vzhledem k aškenázské tradici pojmenovávat děti po zemřelých prarodičích je možné, že Eljakumův syn Jicchak Hankses svého syna pojmenoval po dědečkovi, svatém mikulovské obce Eljakumovi.

Nápis Märtyrer der Gemeinde ve spodní části Eljakumova náhrobku tam pravděpodobně nechala dopsat mikulovská obec – omylem – jako připomínku Eljakumova mučednictví mnohem později, možná dokonce až poté, co náhrobky opsal rabín dr. David Feuchtwang.

Hrob mučedníka Eljakuma nemáme a víc se zatím, zdá se, nedozvíme ani o jeho smutném konci. Snad se jednou objeví další prameny a stopy, které tuto záhadnou pověst vysvětlí.

Za pomoc s překlady hebrejských textů děkuji rabínu Manisi Barashovi, vedoucímu Centra Chabad v Praze.

Poznámky:

- ¹ Trapp, Bruno Mauritz: Geschichte der Juden in Nikolsburg. In: Gold, Hugo (ed.): Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Brno 1929, str. 420.
- ² Singer, Isidore a Alder, Cyrus (ed.): The Jewish Encyclopedia. New York, 1901–1906, str. 355–356.
- ³ http://www.jmw.at/de/pr_buch_der_erinnerung.html, citováno 26. listopadu 2006.
- ⁴ Flesch, Heinrich: Aus jüdischen Handschriften in Mähren. In: Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakisches Republik, ročník II (1930), str. 286.
- ⁵ Kaufmann, David: Die Märtyrer des Pösinger Autodafés von 1529. In: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, ročník 38 (1894), číslo 9, str. 426 a násl.; Barkány, Eugen a Dojč, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku, Bratislava 1991, str. 68.
- ⁶ Steiner, Samuel: Kreuzfahrer und Juden in Prag (1096). In: Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakisches Republik, I. ročník, str. 1, 25.
- ⁷ Gutmann, René: Le memorbuch, mémorial de la déportation et de la résistance des juifs du bas-rhin. Štrasburk, 2005, str. 12.
- ⁸ Singer, Isidore a Alder, Cyrus (ed.): The Jewish Encyclopedia. New York, 1901–1906, str. 437.
- ⁹ Majitelem hrušovanského panství od roku 1599 nebyl nikdo jiný než proslulý Karel Eusebius z Liechtensteina (1569–1627), jeden ze strůjců porážky českého stavovského povstání a pobělohorský mistodržící v Čechách, tedy kolega Františka kardinála Dietrichsteina, s nímž byl navíc od roku 1618 vzdáleně spřízněn (Karlova dcera Anna Maria se provdala za kardinálova synovce a majitele mikulovského panství Maximiliána z Dietrichsteina). Je ovšem téměř jisté, že protivenství Meiru Brodovi nezpůsobil přímo Karel, ale spíše správce hrušovanského panství.
- ¹⁰ Schwenger, Heinrich: Geschichte der Juden in Lundenburg. In: Gold, Hugo (ed.): Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Brno 1929, str. 236.
- ¹¹ Feuchtwang, David: Märtyrergräber in Nikolsburg. In: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, ročník 1903, číslo 4. str. 356–360.
- ¹² Tamtéž, str. 357.
- ¹³ Trapp, Bruno Mauritz: cit. dílo, str. 421.
- ¹⁴ Rabín Petachja ben Josef byl jmenován až v roce 1631. V roce 1629 byla Morava bez zemského rabína, neboť předchozí rabín, jímž byl od roku 1624 Lipmann Jom Tov Heller, se už v roce 1625 stal rabínem ve Vídni a od roku 1627 vrchním rabínem pražským. Singer, Isidore; Alder, Cyrus; (eds.) et al. The Jewish Encyclopedia. New York, 1901–1906. str. 341.
- ¹⁵ Dolní ženská modlitebna (Untere Weiberschul) stávala na místě současného sociálního zázemí Horní synagogy, vybudovaného péčí Regionálního muzea v sedmdesátých letech 20. století.
- ¹⁶ Richter, Václav: Lidská réva. Břeclav, bez udání roku, str. 34–35.
- ¹⁷ Feyfar, Mathias Maria: Die Erleuchten Herrn auf Nikolsburg, Vídeň 1879, str. 238; Líva, Václav (ed.): Prameny k dějinám třicetileté války, díl IV (1618–1625). Praha 1951. str. 765–771.
- ¹⁸ Líva, Václav (ed.): Prameny k dějinám třicetileté války, díl V (1626–1635). Praha 1953. str. 243.
- ¹⁹ Kameníček, František: Zemské sněmy a sjezdy moravské, III. díl, Brno 1905, str. 784.
- ²⁰ Graetz, Heinrich: Geschichte der Juden, X. díl. Lipsko 1897, reprint Berlín 1998, str. 42.
- ²¹ Štarha, Ivan: Hrdelní soudy na Břeclavsku. In: Jižní Morava, ročník 32, svazek 35, Brno 1996, str. 61–62.
- ²² Singer, Isidore a Alder, Cyrus (ed.): The Jewish Encyclopedia. New York, 1901–1906, str. 354.
- ²³ Po souborném vydání městských práv v roce 1579 se tresty za hrdelní zločiny začaly sjednocovat. K jejich úplnému sjednocení došlo sice až v roce 1679, můžeme však předpokládat, že tresty za jednotlivé zločiny se nijak dramaticky neměnily. Štarha, Ivan: K vývoji hrdelního soudnictví na Moravě. In: Hrdelní soudnictví Českých zemí, Zámorsk 1995, str. 24; Kameníček, František, cit. dílo, str. 226.
- ²⁴ Feuchtwang, David: Epitapien des Gräbersfeldes zu Nikolsburg. In: Mittheilungen zur jüdische Volkskunde, číslo 1 (1907), str. 11.
- ²⁵ Feuchtwang, David: Märtyrergräber in Nikolsburg. In: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, ročník 1903, číslo 4, str. 359.
- ²⁶ Trapp, Bruno Mauritz, cit. dílo, str. 421.

